Ejemplar de Archivo

MINISTERIO DE EDUCACION
GUATEMALA

RI XTA KOYOPA'

juan yool gómez
désirée iturbide

universidad rafael landíva
instituto de lingüístic

MINISTERIO DE EDUCACION
GUATEMALA

Licda. María Luisa Beltranena de Padilla
Ministra de Educación

Licda. Rosa del Pilar Serrano de López
Vice-Ministra de Educación

Lic. Luis Rodolfo Girón Figueroa
Vice-Ministro de Educación

Lic. Miguel Angel Chacón Arroyo
Director del SIMAC

Ri xta Koyopa'

Textos: Juan Yool Gómez
Ilustraciones: Désirée Iturbide

Universidad Rafael Landívar
Instituto de Lingüística
Guatemala, 1991

Primera edición:	1990
Segunda edición	1991

Colección:	Lírica y narrativa tradicional de Guatemala, n. 9
Serie:	Kaqchikel, n. 3. Tercer nivel
Dirección editorial:	Guillermina Herrera Peña
Coordinación editorial:	Moris Polanco B.
Recopilación de textos:	Juan Yool Gómez
Revisión:	Martín Chacach Cutzal
Ilustración y diagramación:	Désirée Iturbide

© 1991 Universidad Rafael Landívar, Guatemala

Rat ak'wal, rat xtän, rat ala':

Rik'in ronojel qakikoten niqaya' re xti wuj re' pan aq'a'.

Re xti wuj re' nutzijoj k'ïy xtaq kitzij kan ri qati't qamama', ri yalan e jeb'el ok; roma k'a ri' niqajo' chi rat chuqa' nawetamaj ta.

Tasik'ij chi jujun re xtaq tzij re', xa yalan na wi xkakikot xtawetamaj; ja k'a taq xtawetamaj niqajo' chi tatzijoj kik'in ri xtaq awachb'il, kik'in ri ate' atata' xa ke ri' k'a chuqa' rije' yalan xkekikot xtikinataj ri kitzij ri qati't qamama'.

Ronojel re xtaq tzij re', jun chi ke ri sipanïk kiya'on kan ri qate' qatata', roma k'a ri' man niqajo' ta niqamestaj, xa ruk'amun chi niqasamajij chuqa' niqanimirisaj ruk'ojlen.

Rik'in rusik'ixik re xtaq tzij re' nawetamaj chi ri q'ach'ab'äl man k'ayew ta rutz'ib'axik, xa roma k'a ri' k'atzinel chi rat xke'atz'ib'aj xtaq tzij, xke'atz'ib'aj ta ronojel ri naläx pan awánima, ronojel ri anojib'al ke ri' niqaya' ruq'ij, chuqa' rukusaxik ri qach'ab'äl.

Taq rat xtawetamaj xtasik'ij ruwäch wuj chuqa' xtawetamaj xkatz'ib'an, qonojel xkojkikot awik'in.

Ja ta ri Ajaw xtusipaj ri arayb'äl.

RI SAQTZ'IKINEL JUYU'

Ri Saqtz'ikinel Juyu' k'o pa releb'äl kaq'iq' chi re ri tinamït Pa Su'm. Konojel ri winaqi' e k'o pa taq tinamït chunaqaj re juyu' re', nikoyob'ej ri retal ch'a'oj ronojel juna'. Taq k'o retal ch'a'oj, ri juyu' niq'ajan "nijinïn nijinïn". Jujun b'ey niq'ajan nub'än taq koköj silonel.

Taq niq'ajan ri juyu' konojel ri winaqi' chi nïm chi koköj yetzu'un chi kaj; chuqa' nikitzu' achike rub'anon ri sutz'. Ri te'ej tata'aj nikisöl retal ri juyu' chuqa' ri sutz'. Wi nub'ij silonel, wi nipe saqb'och, wi nipe ruq'eqal jöb'. K'a ri', ri qate' qatata' nikib'ij chi qe achike xub'ij ri Saqtz'ikinel Juyu'.

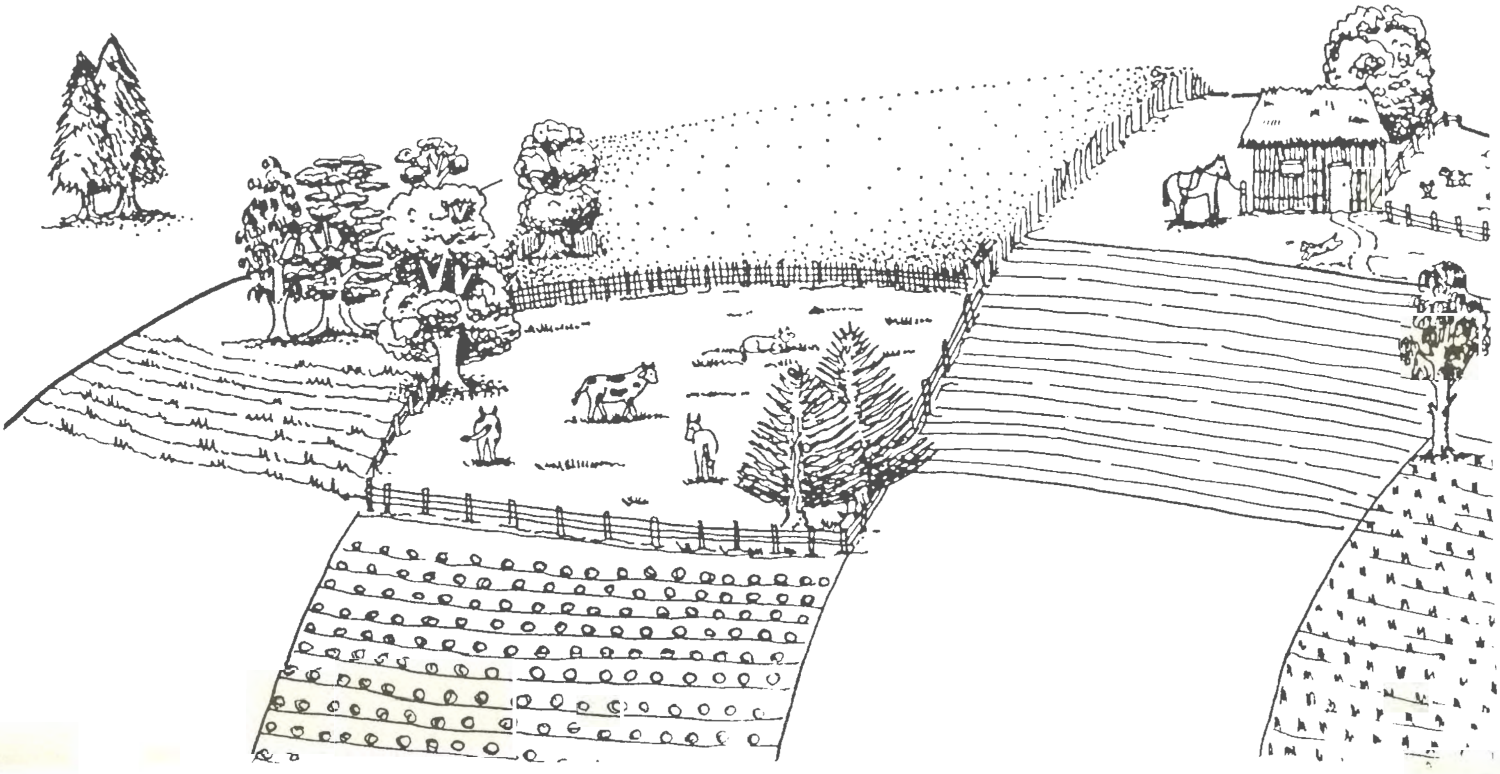

Konojel ri tikonela' nikiya' ruq'ij re jun juyu' re', roma nuya' rutzijol chi ke, xab'achike ruk'ayewal ri xtipe pa ruwi' ri kitinamit, chuqa' ri kitiko'n.

Ronojel mul taq niqa ri sutz' pa rutum ri juyu', ri winaqi' nikib'ij chi ja ri Ajaw pa'äl pa ruwi' ri juyu' ri', xa roma k'a ri' nikiya' ruq'ij ri Saqtz'ikinel Juyu'.

Ri ch'ab'äl Saqtz'ikinel nel chi tzij, b'ixanel tz'ikin, ri k'o pa releb'äl kaq'iq'. Ke re' nikib'ij ri ri'j taq winaqi' chupan re tinamït Pa Su'm.

XK'IS

RI Q'ANAPWÄQ XOK AQ'A'L

Jun b'ey kan, jun achin chupan ri tinamït Pa Su'm yalan nurayij ri b'eyomäl, roma rija' yalan yalan xti meb'a' ok. Manäq rachoch, manäq k'ïy rulew, e k'o k'a k'ïy ralk'wa'l; jun k'an ok xti rulew k'o chupan ri juyu' nib'ïx pa Mixk'o'l Ab'äj chi re.

Ronojel q'ij niq'ax pa jun xti b'ey latz' latz'. Chuchi' k'a ri b'ey ri', re meb'a' achin re' xrïl jun b'ojo'y jub'a ok q'alaj pe pan ulew. Rija' xub'ij pa ránima: "Wakamin xinok b'eyom, wakamin k'a ri' xtinlöq' wulew; k'a ri' xtinb'än wachoch, k'a ri xtinlöq' nutzyaq".

Ri achin eqal eqal xuchöp ruk'otik ri b'ojo'y muqül. Taq xel pe ri b'ojo'y pan ulew, xpax pa ruq'a'; taq xutz'et xa ruyon aq'a'l nojnäq chupan. Ri q'anapwäq xa xok aq'a'l.

Ke re' xuk'ulwachij re achin re'. Roma yalan k'ïy xrajo' xulöq' chi re ri b'eyomäl, xa man ja ni tirïl ta. Ri winaqi' xkib'ij chi xa xok aq'a'l ri q'anapwäq, roma man richin ta rija', chuqa roma man xub'än ta ri matyoxinïk.

XK'IS

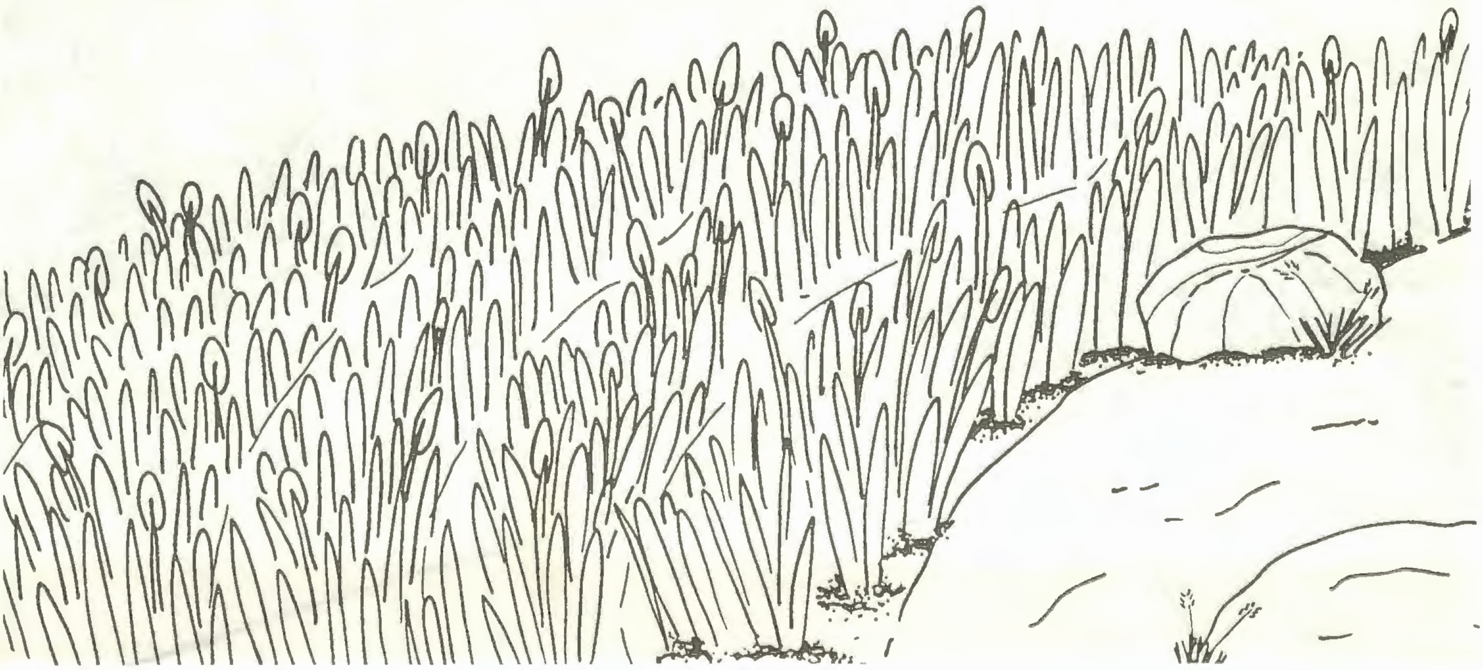

RI XTÄN NIB'YAJ CHUPAN JUN TZUY

Jun b'ey kan, jun xtän kan pa ralaxik ruk'amun pe chi nok chupan jun tzuy. Ka'i' mul niyakatäj pa jun ruwuq q'ij. Stape' man nirajo' ta rija', xa ruk'ulun chïk chi re ri ruch'akul.

Pa taq nik'aj aq'a' niyakatäj. Nuya' oxi' pisko'l, k'a ri nok el chupan jun tzuy, nel el pa b'ey k'a ri' nusutij ruchi' ri tinamït. Taq nikina' k'a ri tz'i', k'a ri' yeb'a'on yeb'a'on chi rij pa taq b'ey.

Ri xtän man jun rumak ta. Rija' nok el chupan ri tzuy, richin nuya' retal chi rik'in jub'a xtipe jun nimaläj

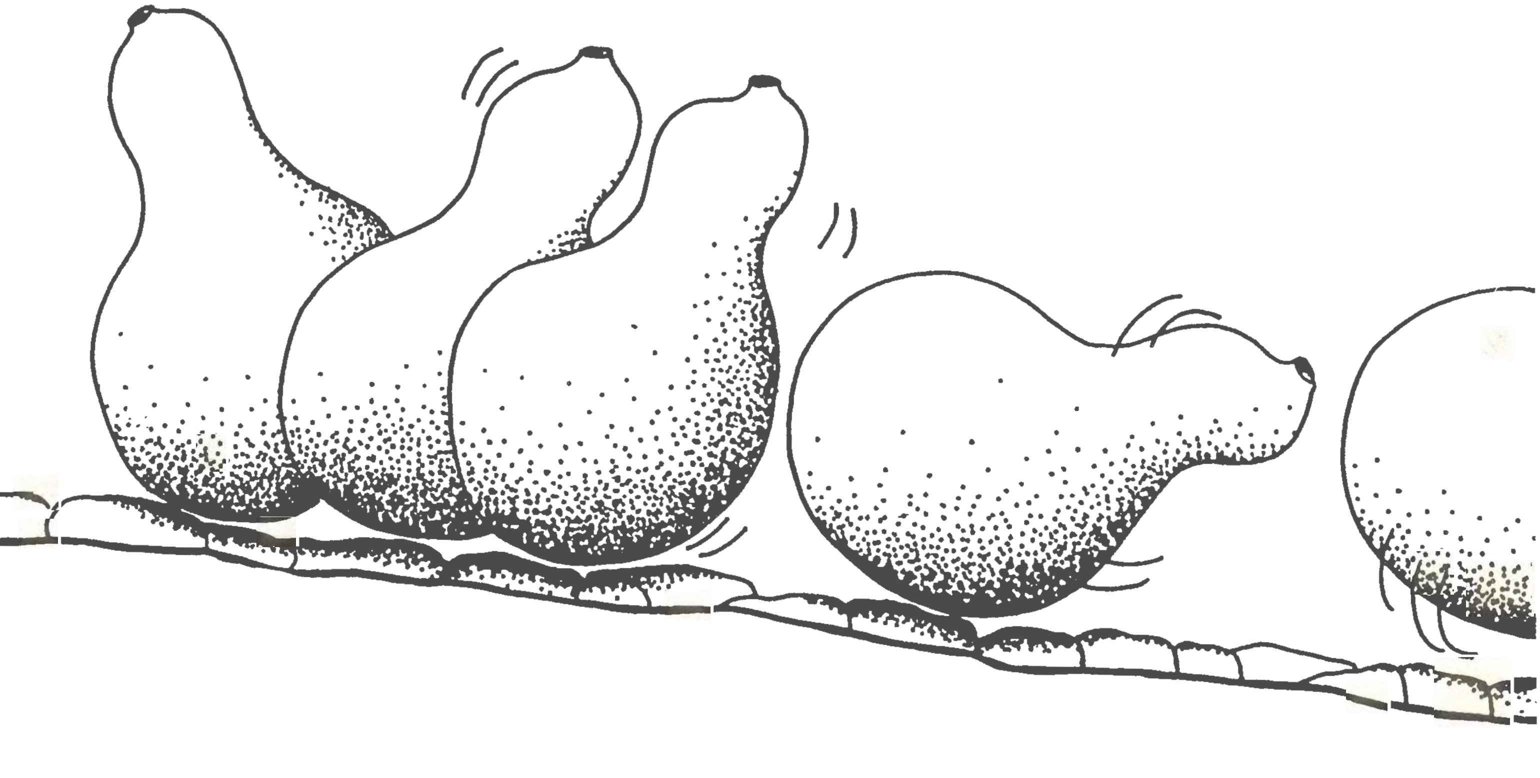

yab'il, jun nimaläj q'axomal, jun nimaläj silonel chupan ri tinamït ri'; win man chupan ta ri' juk'an chïk tinamït.

Konojel ri winaqi' chupan ri tinamït ketaman chïk rusamaj ri xtän ri'. Ri winaqi' chupan ri tinamït nikib'ij "Ch'arkät" chi re, roma taq niq'ax pa taq b'ey nich'arär... nich'arär... nich'arär.

Ri achi'a' e tz'eteyon nikib'ij chi ri Ch'arkät, xa nisurur nisurur nub'än taq nib'yin pan ulew. Re winaqi' ke re' nikib'än, kan e cha'on pe richin nikib'än re samaj re'. Richin chi ri tinamït tub'ana' pa ruchojmilal chi re ri ruk'aslen.

Ja re' kitzijon kan ri qati't qamama' chi ke ri qate' qatata', richin tiqetamaj, chuqa' richin ütz tiqab'ana' chi re ri qak'aslen. Richin man keb'yaj yalan näj aq'a' ri alab'oni', achi'a', ixoqi', roma e k'o rajawal taq aq'a'.

XK'IS

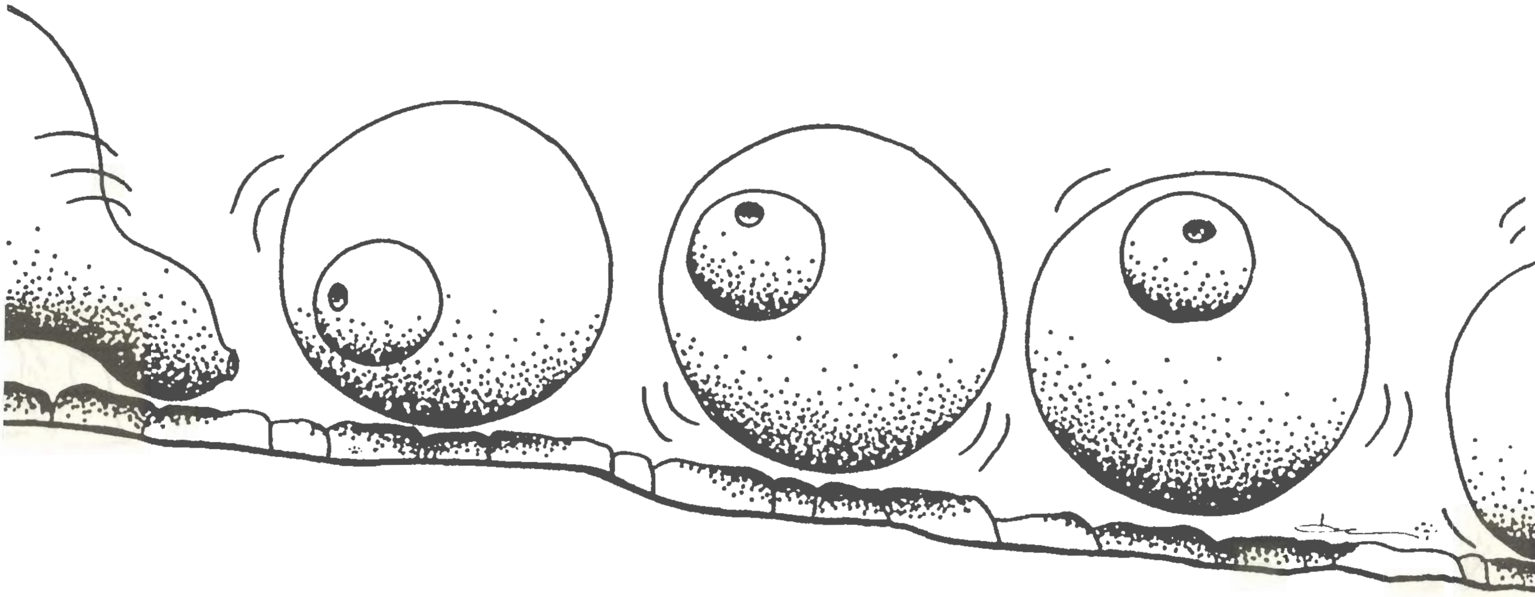

RI ACHIN ITZEL RUK'U'X

Jun b'ey kan, jun achin yalan rurayb'äl chi rij ri b'eyomäl. Rija' retaman akuchi' nirewaj wi ri' jun kumätz ri nuxa' q'anapwäq, saqipwäq, taq niq'itäj.

Re rayinel b'eyomäl achin, xub'ij chi re jun chïk ti achin ti nakanïk jub'a', chi tib'e chi rij. Ke re' xub'ij chi re':

–Rat, ¡jo' chwij! Yin nutz'eton jun jül akuchi' k'o jun kumätz. Wi re kumätz re' xtuxa' ri q'anapwäq, saqipwäq, ninya' nik'aj chawe –xcha' ri rayinel achin.

–Ütz k'a –xcha' ri ti nakanïk achin.

Tiqaq'ij chi re ri jun chïk q'ij xeb'e chuchi' ri jül, ri rayinel b'eyomäl achin ke re' xub'ij chi re ri ti nakanïk achin:

–Rat kak'oje' qa pa xulan chi re ri jül, richin nachöp ri kumätz taq xtel pe; ja k'a yin yik'oje' el pa jotöl, richin ninjäq ruchi' ri kumätz –xcha'.

–Ütz k'a –xcha' ri ti nakanïk achin.

Taq xejel ok chuchi' ri jül, xb'e el pe ri kumätz, chöj xuk'äq ri' chi rij ri rayinel achin, ri k'o el pa jotöl; xuk'äl ri' chi rij ruch'akul, k'a ri' xub'iruj pan ulew, xukamisaj.

Taq xkos ri kumätz, xuchöp xa'oj; xuxa' q'anapwäq, saqipwäq. Re b'eyomäl re', xrichinaj ri ti nakanïk achin, ri utziläj ránima.

Richin niqetamaj jun utziläj na'oj, k'atzinel niqetamaj kipixa' ri qate' qatata'.

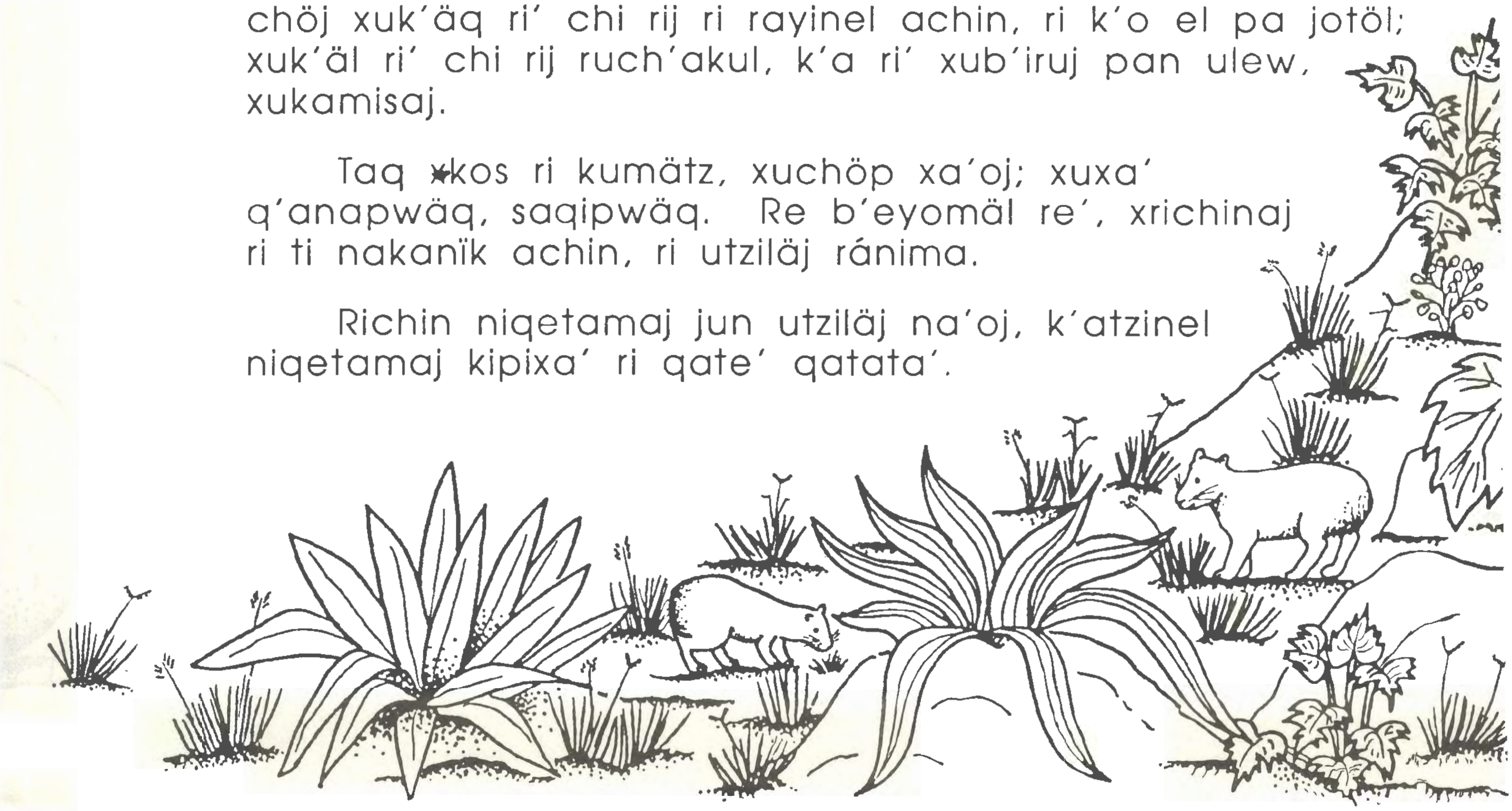

Ri qate' qatata', ri xetzijon kan re tzijonïk re', xkib'ij kan: "walk'wa'l, man ütz ta nib'än itzel ik'u'x chi re jun chïk winäq, roma ronojel k'o rutojb'alil".

Man k'a tib'än achi'el xub'än ri achin ri k'a b'a' tiqatzijoj qa.

XK'IS

JUK'ULAJ WINAQI'

RI XKÏL RUB'EYAL RI K'ASLEN

Jùn k'ulaj k'ulanïk taq winaqi' ri b'enaqil nikib'än oyowal pa kachoch. Xapon jun q'ij xetzijon chi kiwäch, richin nikikanoj ta jun rub'anikil, richin man ta nikib'än oyowal. Ri ixjaylonel xpe jun utziläj na'oj pa rujolon richin re ruk'ayewal re'; xub'ij chi re ri rachjil:

–Taq jun chi qe ri oj ka'i' royowal, k'atzinel niqaya' jun retal.

–Ütz k'a –xcha' ri achin.

–Wi rat awoyowal pe pa juyu', najech'eb'a' pe ri apawi' pan ajolon; wi yin woyowal pa jay, nintzalab'a' re nulantar.

–Ütz k'a –xecha'.

Xqa chi kiwäch ri na'oj, kan ke ri' xkib'än.

Xapon ri nab'ey q'ij man jun ruk'ayewal ta, ke ri' xkib'än apon.

Jun q'ij xtzolin pe ri achin rujech'eb'an pe ri rupawi'. Ri ixöq xub'ij: "royowal ri wachjil, man ninnäq ta", xcha'. Yalan xeruto' richin man xkib'än ta oyowal.

Jun chïk q'ij, ri achin xtzolin pe pa juyu' nikikot petenäq taq xuqa pa jay, xutz'et ri rixjayil rutzalab'an ri rulantar; ri achin xub'ij pa ránima: "chi royowal ri ixöq", man xch'o'n ta apon chi re. Yalan ütz xub'än man xkib'än ta oyowal.

Xapon jun q'ij, taq xtzolin pe ri achin pa juyu' rujech'eb'an pe ri rupawi', taq xuqa pa jay, chuqa' ri ixöq rutzalab'an ri rulantar. Taq xkitzu' ki'; xkichöp tze'en, pa ruk'exel jun nimaläj oyowal.

XK'IS

RI MES NOWINÄQ CHWÄCH RI B'ALAM

Jun b'ey kan, jumolaj winaqi' yalan e meb'a'i', k'o jun kalk'wa'l. Rije' ronojel juna' yeb'esamäj pa taq taq'aj. Xapon ri jun chïk juna' xeb'e' chïk pa taq'aj, xb'ekib'ana' jarupe' na ik'. Taq xetzolin pe xepe chupan ri chojmin b'ey; re winaqi' re' e kik'wa'n kawäj: kitz'i', käk', chuqa' jun ti kimes.

Taq xetuqa pa jun k'echelaj chi ri' xetuwär wi, xkib'öx kiq'aq'. Jeb'el kimolon ki' chi wa'in taq xkak'axaj ruch'ab'äl jun b'alam ri naqaj chïk petenäq wi. Rije' xkixib'ij ki' roma ruch'ab'äl ri chiköp ri' kan kamsanel. Rije' xkitzu' ri kitz'i', xkikuqub'a' k'a kik'u'x rik'in roma nimatz'i'.

Ri achin xub'än rey ri ruchoyb'al, ja k'a ri ixöq xuroqowsaj jun b'ojo'y meq'en ya'.

Ri ak'wal ruxib'in ri', ri mes nureq' ri rixk'äq, ri tz'i' xyakatäj el richin xb'eb'a'on chi rij ri b'alam. Taq xoqa naqaj ri b'alam, ri tz'i' xtzolin chi rij. Ri k'uxunel naqaj chïk petenäq wi. Ri achin xub'ij:

–Yin xtinb'än oyowal rik'in, k'a akuchi' xkitikïr wi. Rat ixöq rik'in ri ak'wal tito' iwi' –xcha' ri achin.

Ri tz'i' xrewaj ri' chi kikojöl ri rajaw. Taq xutz'et ri achin xq'ax apon ri ti mes chwäch ri b'alam, pa ruk'u'x ri achin akuchi' na nib'e wi; taq xutz'et, ri ti mes xkichöp ki' rik'in ri b'alam.

Ri ti mes xropin chi rij ri nimachiköp, ri b'alam nirajo' nupalb'ej ri ti mes; man nuya' ta ri' chwäch. Taq ri nimachiköp man xutz'et ta ri mes, pa kaq'iq' xuchöp pa ruqül, kan ja' ri rujorjor xuchöp; chi ri' xutzeqeb'a' wi ri' richin xuretz ri rujorjor. Ri b'alam man jun xtikïr xub'än nuräq ruchi', xtzaq pan ulew, xel ronojel ri rukik'el, k'arunaj xkom.

Ke ri taq xekolotäj kan ri winaqi'. Rije' yalan xematyoxin chi re ri ti mes.

Xa roma ri ti mes, xetikïr xeb'e'apon chïk jun b'ey chi kachoch ri meb'a'i' taq winaqi'. Ronojel k'a ri xkik'ulwachij xkitzijoj pa kitinamit.

XK'IS

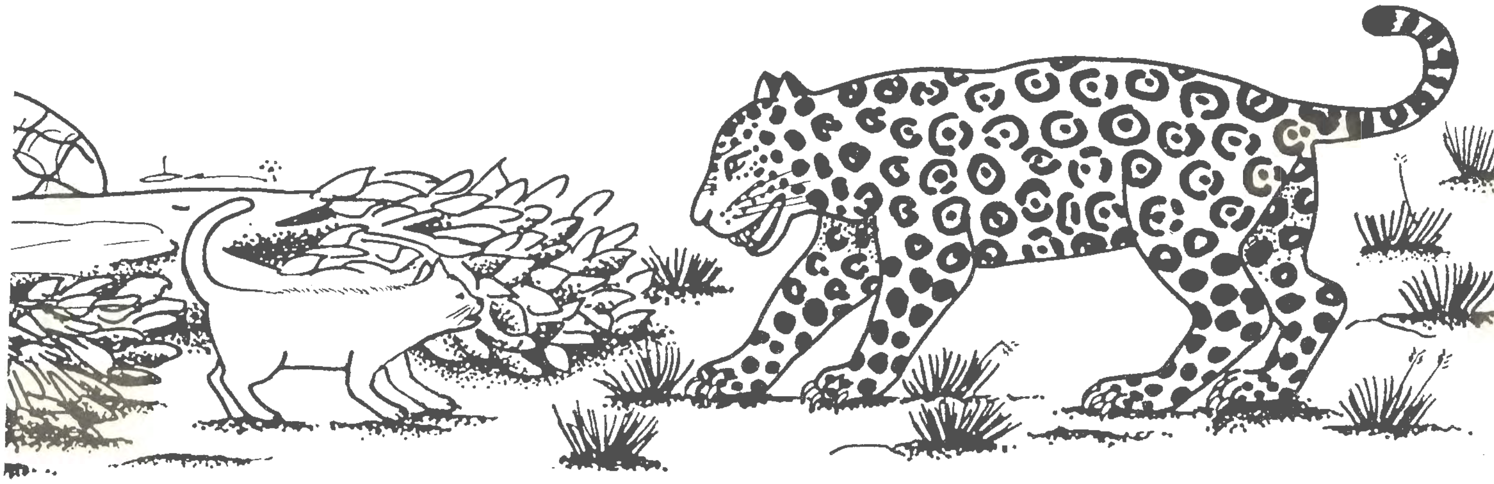

TAQ RI CHOYB'ÄL ULEW

XESAMÄJ PA KIYONIL

Ojer kan xek'oje' ka'i' alab'oni' ri yalan niqa chi kiwäch ri tikoj awän. Re alab'oni' re', ronojel q'ij, nimaq'a' yan yeb'e pa samaj. K'o jun q'ij xkib'ij che ri kite', ri kati't chi man ütz ta yeb'e'apon pan awän, roma xajan. Ri kati't rik'in ri kite' xkinimaj ri xkib'ij ri alb'oni' chi ke.

Ronojel q'ij nimaq'a' yan ye'el el chi kachoch. Taq yeb'e'apon pa juyu', nikiya' kan ri kasaron pan awän. Xa xe k'a nikib'ij kan chi ke achike samaj ri k'o chi nikib'än ri jun q'ij ri'. Taq ri asaron nikitirb'a' ri samaj, ri alab'oni' yeb'e pa kanunïk.

Ronojel q'ij taq yetzolin el chi kachoch, kik'walo'n el k'ïy chikopi' richin rikil kiway. Ke re' nikib'än chupan ri kik'aslen ronojel q'ij.

Xapon jun nimaq'a', ri kite' xub'ij chi ke chi nib'e pa juyu' chuya'ik kiway. Rije' xkib'ij chi re:

–Man tikirel ta yatapon chupan ri qasamaj, roma xa xajan.

–Ütz k'a wal– xcha' ri te'ej.

Jun chïk q'ij ri alab'oni' xeb'e pa samaj, achi'el nikib'än ronojel q'ij. Xkiya' kan ri kasaron, k'a ri xeb'e pa taq q'ayïs richin xeb'ekanun. Ri jun q'ij ri', ri kite' xub'än ri kiway, xutelej el pa chakäch k'a ri' xb'e pa juyu'. Taq xapon pan awän, xeroyoj ri alab'oni', ma jun xch'o'n pe. Xeb'erukanuj pa taq awän; taq xutz'et, ¡Xa kiyonil ri asaron yesamäj! Taq ri asaron xkitz'et ri ixöq, xetzaq pan ulew, man xesamäj ta chïk.

Taq xetzolin pe ri alab'oni' pa kanunïk, xekitz'et ri kasaron e tzaqnäq pan ulew. Rije' xkib'ij:

–¿Achike xkib'än ri qasaron? ¿Achike roma xetzaq?

Taq xkina' rije', xapon ri kite' kik'in man jun tzij xkib'ij, xa xkichöp oq'ej, yalan xe'oq'. Ri kite' xuk'utuj chi ke:

–¿Achike roma yixoq' rix? ¿Achike k'a xib'än wal?

Rije' xkitzijoj chi re ri kite', chi ri kasaron ronojel mul e samajnäq pe kiyonil. Loman yesamäj ri kasaron, rije' yeb'e pa kanunïk. Chupan k'a ri q'ij ri', konojel ri achi'a' xkitikirb'a' ri samaj rik'in kuchuq'a'. Roma ri asaron man xesamäj ta chïk pa kiyonil.

Ri qate' qatata', ri qati't qamama' kitzijon kan chi ri samajib'äl, ri che', ri ab'äj, ri ulew, konojel ri chikopi', ri kotz'i'j yech'o'n yetzu'un. Xa roma röj man xojtzijon ta chïk kik'in ri nab'ey taq qate' qatata', roma ri' xk'is ronojel re utzil re'.

XK'IS

RI ACHIN QASÄY JÖB'

Jun q'ij, ojer, yalan ojer kan, taq ri qate' qatata' chwäch re qamaq'il, qasiwan qatinamit. Xk'oje' jun tikonel, ronojel q'ij nisamäj pa rawän. Re tikonel re' b'inaqil nutz'et jun achin niq'ax pa jun xti chojmin b'ey, chöj nixule' qa pa siwan.

Xapon jun q'ij, ri tikonel xub'ij qa pa ránima:

-¿Achike kami nb'erub'ana' re achin re'? Ronojel q'ij nib'e qa pa siwan... Tiq'ax na chïk jun b'ey, yin xtinwojqaj akuchi' na k'a xtib'e wi.

Jun q'ij, nisamäj ri tikonel pa rawän taq xq'ax ri achin ri'. Ri tikonel xutzeqelb'ej el ri achin. Ri achin chöj xule' qa pa siwan chupan jun xti b'ey, xti latz' ok.

Taq xapon qa pa siwan, xjote' el kojöl juyu'. Chi ri' k'o jun xti mo'k, xok ri achin chupan.

-¿Achike na k'a xtub'än? -nicha' ri tikonel. Taq xutz'et xb'e el pe jun k'olaj sutz' xaq xaq, xjote' chi kaj. Taq xapon chi kaj xukiraj ri' ri sutz', xpe koqolajay, kan ja ri' xpe ri jöb'.

Ri tikonel xparan chuxe' jun che', k'a janpe' na xik'o ri jöb'.

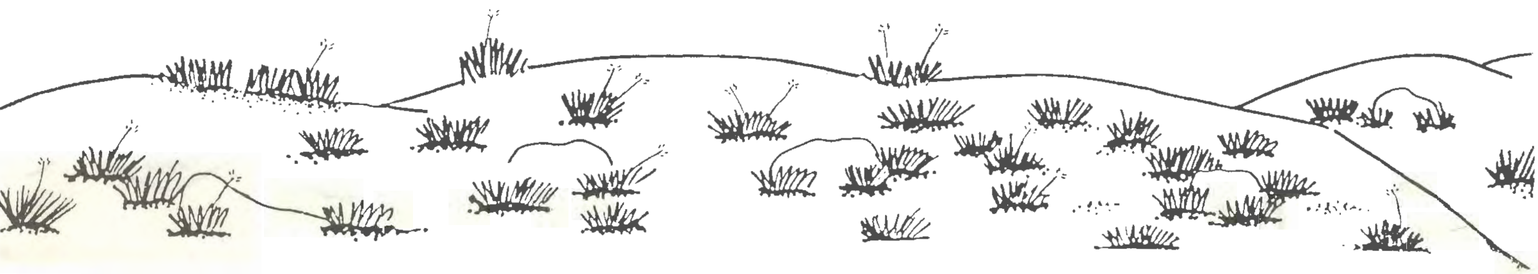

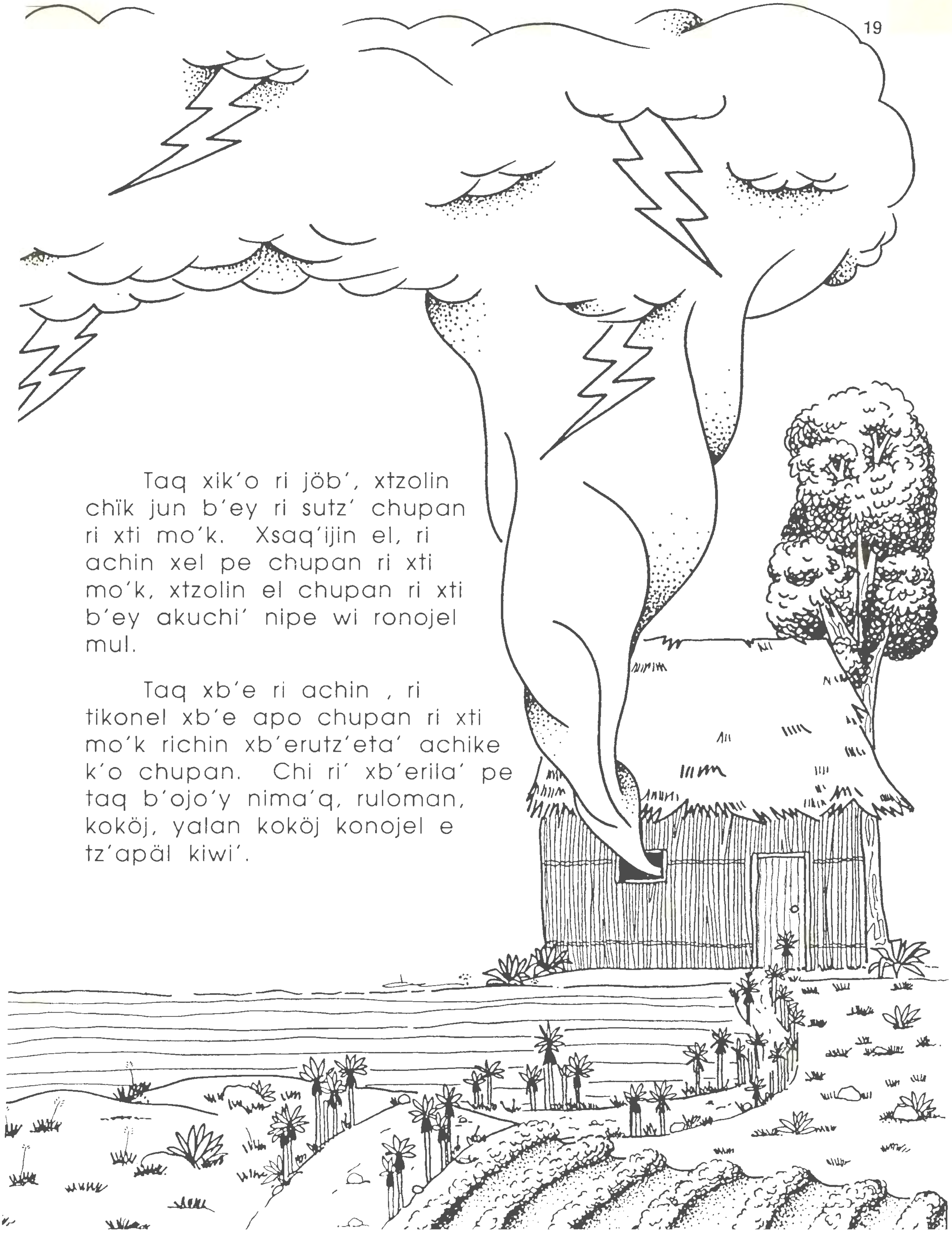

Taq xik'o ri jöb', xtzolin chïk jun b'ey ri sutz' chupan ri xti mo'k. Xsaq'ijin el, ri achin xel pe chupan ri xti mo'k, xtzolin el chupan ri xti b'ey akuchi' nipe wi ronojel mul.

Taq xb'e ri achin , ri tikonel xb'e apo chupan ri xti mo'k richin xb'erutz'eta' achike k'o chupan. Chi ri' xb'erila' pe taq b'ojo'y nima'q, ruloman, koköj, yalan koköj konojel e tz'apäl kiwi'.

Chi kipan ri nima'q taq b'ojo'y k'o chöj jöb';

chi kipan ri ruloman k'o saqb'och jöb';

chi kipan ri koköj k'o kaq'iq' jöb';

chi kipan ri yalan taq koköj k'o ruq'eqal jöb'.

Ri tikonel xub'ij pa ránima:

–¿Achike kami e k'o chi kipan re taq b'ojo'y re'? Tipe rija' xujäq ruwi' ri xti ko'öl b'ojo'y, taq xutz'et xel el jun xti k'olaj sutz' chupan, kan ja' ri' xb'e chi kaj. Pa jun ramaj xmuqe' ri kaj, kan ja ri xpe jun nimaläj ruq'eqal jöb'; ri jöb' man xik'o ta chïk.

Ri achin xutz'et pe ri jöb', xpe xurutz'eta' achike xjaqon kiwi' ri b'ojo'y.

Ri achin k'o chi xxuke' richin xroyoj ri sutz'. Ri sutz' eqal eqal xumöl pe ri', k'a ri' xqa pe chi kaj, richin xok chupan ri xti b'ojo'y.

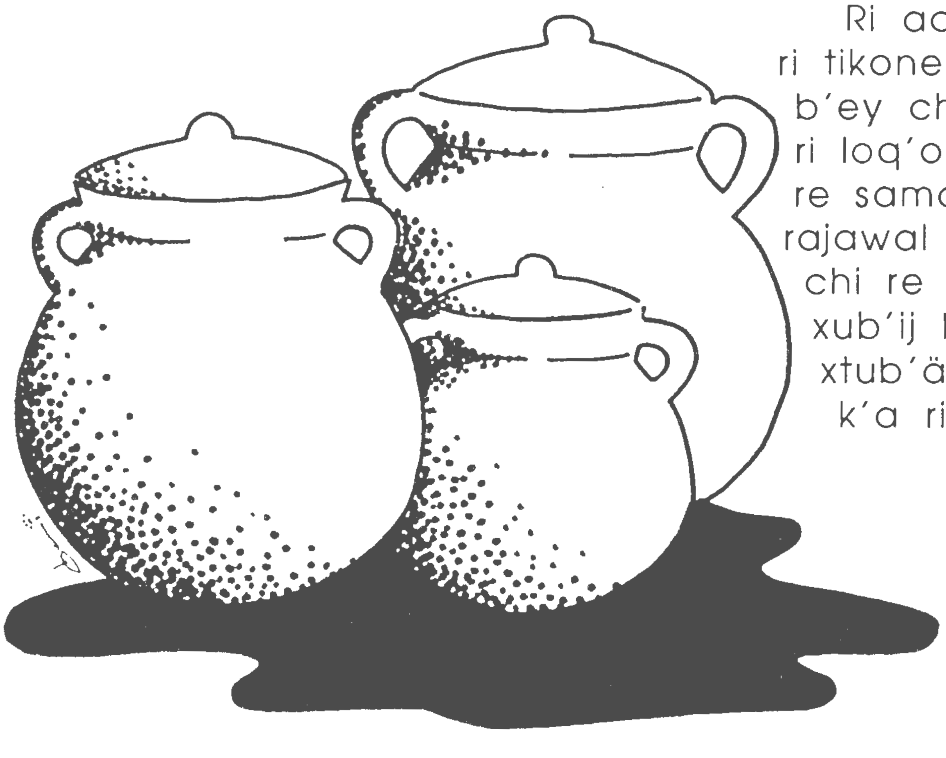

Ri achin xub'ij chi re ri tikonel chi man jun b'ey chïk tapon chupan ri loq'oläj mo'k ri', roma re samaj re', ja ri rajawal jöb' yoyon pe chi re rija'. Chuqa' xub'ij k'a chi re wi xtub'än chïk jun b'ey, k'a ri' xtikom.

XK'IS

RI ALAB'O' XEK'ASB'AN RI B'ALAM

Ri nata' xutzijoj re jun tzijonïk re' chwe yin, richin ninq'axaj chi ke ch'aqa chïk nuwinaq.

Jun q'ij xek'oje' kaji' alab'o' kichaq' ki'. E oxi' chi ke rije' xkik'ül utziläj taq tijonïk kik'in ri qate' qatata'; ja k'a ri rukaj man jun. Xa xe k'a re rukaj nowinäq jub'a' richin nuch'öb' ri k'atzinel pa ruk'aslen.

Jun q'ij , xeb'e konojel pa jun k'echelaj; chi ri' xb'ekila' rub'aqil jun b'alam. Ri nimalaxel xub'ij:

–Wakamin tiqatojtob'ej ri qetamab'al. Tiqak'asb'a' na k'a re chiköp re'.

–Yin wetaman ninnük' ri b'aq, chuqa nintün –xcha' ri nimalaxel. Ri ruka'n xub'ij:

–Yin wetaman ninya' rutz'umal, rutyojil chuqa ri rukik'el –xcha'. Ja k'a ri rox xub'ij:

–Yin wetaman ninya' ruk'aslen –xcha' chuqa'. Kan qitzij xkichöp rub'anik.

Ri nab'ey, xerumöl, xerutün ri b'aq.

Ri ruka'n, xuya' rutz'umal, rutyojil, chuqa ri rukik'el. Taq ri rox nuya' yan ruk'aslen ri b'alam, ri nowinäq ala' xupab'a' ri rach'alal, xub'ij chi re:

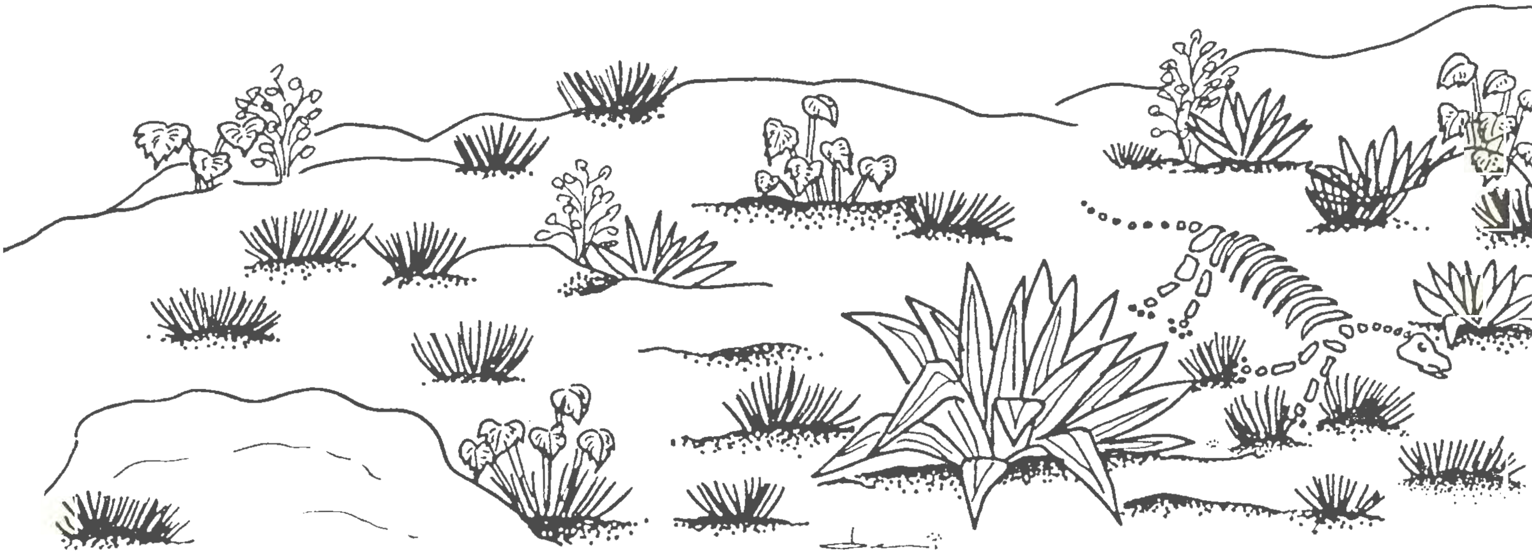

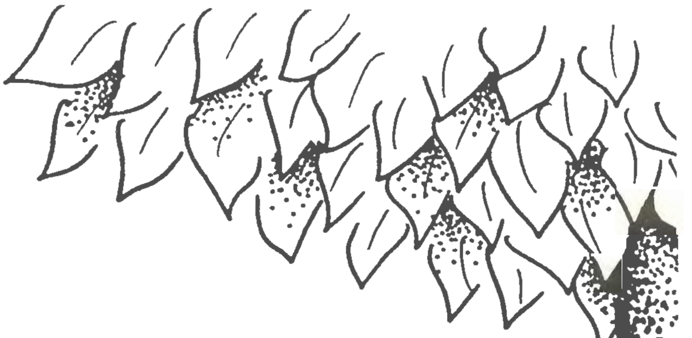

–Tawoyob'ej na jub'a'. Tuqa chawe, chi re' jun b'alam; re chiköp re' k'uxunel. Wi rat xtaya' ruk'aslen, xkojrukamsaj qonojel –xcha' ri nowinäq ala'. Ri rox ala' xa xpe royowal, ke re' xub'ij chi re:

–Man tab'än xoch'inel, taya' kan ri nakanïk ana'oj. ¿Achike k'a nik'atzin wi ri etamab'äl k'a? ¿Achike k'a rusamaj ri etamab'äl k'a? Xa man jun akuchi' niqakusaj wi –xcha' ri etamanel. Ja k'a ri nowinäq ala' xub'ij:

–Kinawoyob'ej na jub'a' k'a , xa xe kijote' na pa ruwi' la che' la' –xcha'. Ke ri' xub'än.

Taq ri etamanel xuya' ruk'aslen ri b'alam, jutzok' xuya' ke la', ¡xpich'an!, xuwajuj ronojel ri k'echelaj. Xb'e k'a chi kij ri oxi' alab'o', pa jun ramaj xerukamsaj, k'a ri xerutïj. Xa xe ri kach'alal xjote' pa ruwi' ri che' xkolotäj kan.

Ri xti rijiläj nata' xuk'isib'ej kan rub'ixik: "Roma k'a ri, ninb'ij chi man jun nik'atzin wi ri etamab'äl; wi man jun anojib'al chi rukusaxik, nak'ulwachij achi'el xkib'än ri oxi' alab'o' e k'asöy taq b'alam".

XK'IS

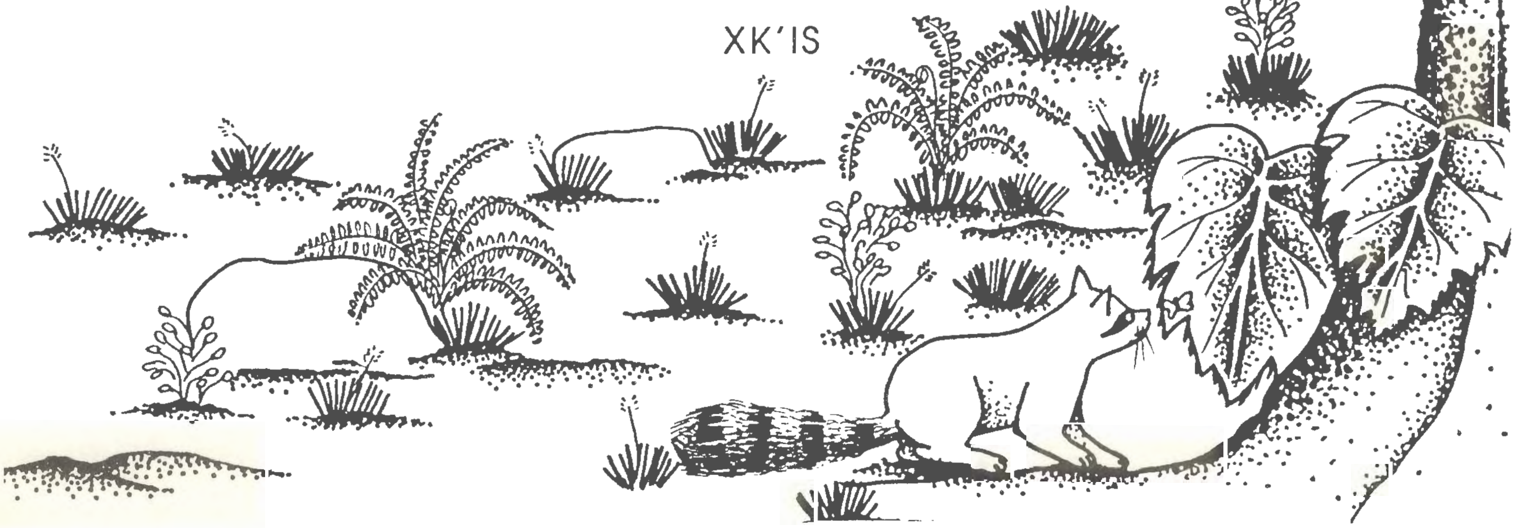

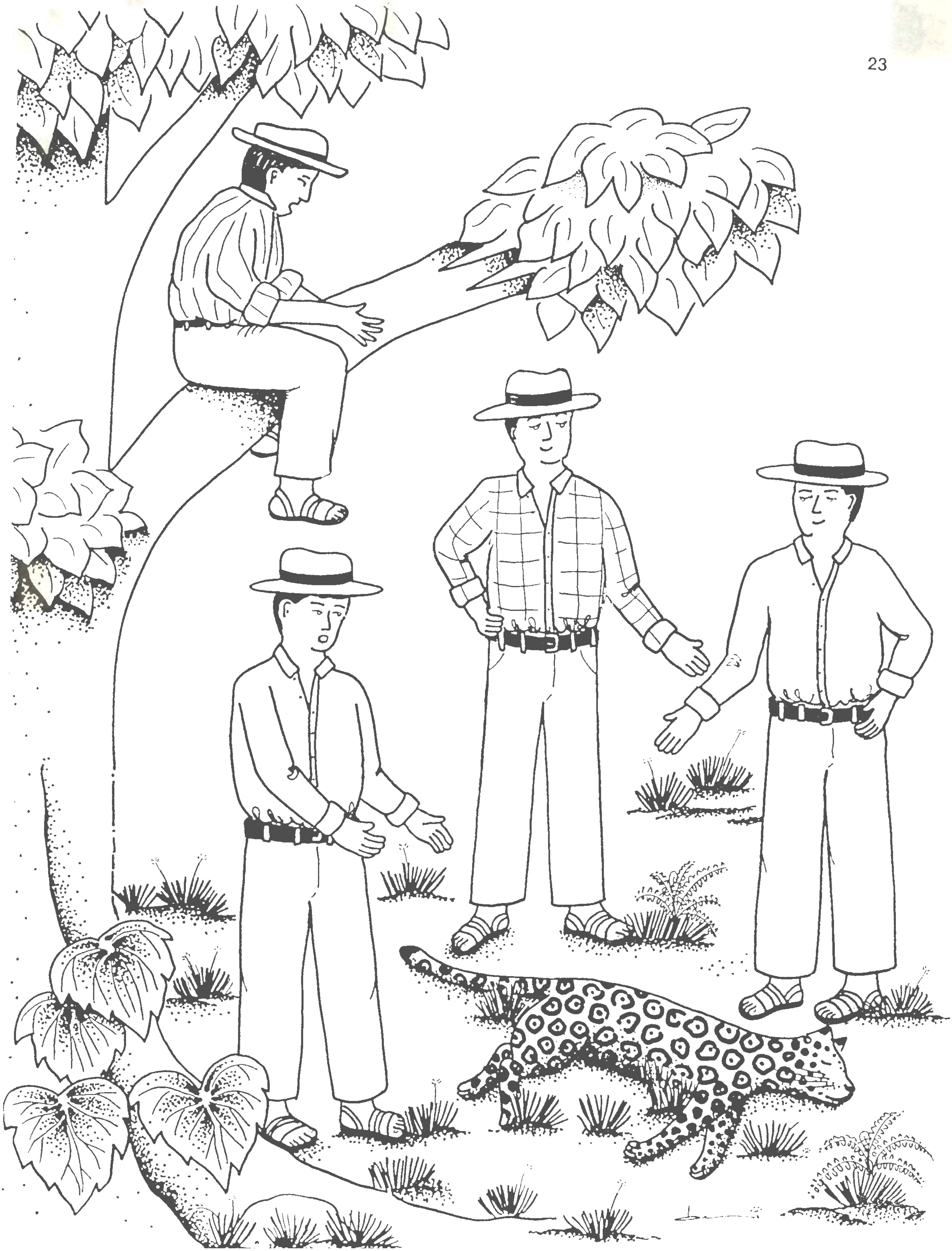

TAQ RI XTA KOYOPA' XB'E PA KIRUWACH'ULEW RI QATI'T QAMAMA'

Pa rutikirb'äl taq k'a e k'o na ri qate' qatata' chuqa' taq ri tinamït sutin kij koma ri nimaläj taq che', nimaläj taq k'echelaj.

Pa jun nimaq'a' jun ixöq rub'i' xta Koyopa' xrak'axaj kib'ixanik ri ajxik' chikopi'. Rija' xub'ij pa ránima chi nirajo' yerutz'et achike kib'anikil re taq chikopi' re', roma k'a ri xok ok chupan ri k'echelaj.

Taq xok ok chupan ri k'echelaj, xa xerutz'et k'ïy taq palamax; xa xeroqotaj palamax; man xerukanuj ta ri chikopi' nirajo' yerutz'et. Taq xutz'et tiqaq'ij chïk, chuqa xa xsach yan pa k'echelaj. K'a ri' xub'ij: "¿Akuchi' kami in k'o wi?", xtzu'un chi kaj, ri q'ij nich'ab'in chi kikojöl ri che', xa niqa yan. Ri xta Koyopa' xuxib'ij ri'. Taq k'a xuna' xch'o'n jun ti ri'j, ri'j ixöq chi re, ke re' xub'ij:

–Wal..., man taxib'ij awi', yin xkatinto'. Jo' chwij, man taxib'ij awi', wakamin tiqaq'ij chïk; k'a chwa'q xkatzolin chi awachoch.

–Jo' k'a –xcha' ri xta Koyopa'. Xeb'e pa jun ti b'ey. Xa jub'a' xumoyij ruwäch ri xta Koyopa', taq k'a xuna', xeb'e'apon pa jun jay.

Ri ti ri'j ixöq xub'ij chi re ri xtän chi tiwär kan chupan jun jay, chi man tib'ison; xa man rik'in ta chäj xtusaqirisaj rupan ri jay, xa taq chupül q'aq' ri yesaqirisan.

Taq ri xta Koyopa' xok apon chupan ri jay, yalan xumey, roma pan ulew xa xe rutz'umal b'alam e rik'ïl, chuqa' rij masat, ja k'a ri chi kaj kiyon chupül q'aq' yeyik'ilun.

Taq xkotz'e' qa ri xta Koyopa' pa ruwi' rutz'umal ri b'alam, xwär qa. Ri jun chïk q'ij taq xk'astäj, xerak'axaj ri xi'l, chuqa' kib'ïx ri jalajöj ajxik' chikopi'.

Ri rute' rutata' ri xtän xkichöp rukanoxik. Xq'ax jun q'ij, ka'i' q'ij, jun juna', rije' man nikïl ta. Xeb'e rik'in jun ajq'ij richin xkik'utuj chi re, wi rija' nitikir nirïl akuchi' k'o wi' ri xta Koyopa'.

Ri ajq'ij xutzïj chäj, xub'ij ch'ab'äl chi ke ri qate' qatata'.

Ri qate' qatata' xkak'axaj ri nuk'utuj ri ajq'ij, k'a ri' xkib'ij pe chi re ri achin, chi rije' xa xkito', chuqa' man tikimey, chi xa ütz ruwäch, chi xab'achike q'ij xtib'ekijacha' kan chuchi' ri raqän ya', akuchi' yech'ajon wi ronojel mul ri ixoqi'.

Achi'el k'a xb'ïx chi re ri ajq'ij, ke ri' xub'ij chi ke rute' rutata' ri xta Koyopa'.

Ri ti ri'j ixöq akuchi' k'o wi ri xtän, xub'ij chi re ri xta Koyopa' chi tiyakatäj, tiwa', roma k'o chi nitzolin chi rachoch. Ri xta Koyopa' xub'ij chi re ri ti ri'j ixöq chi man

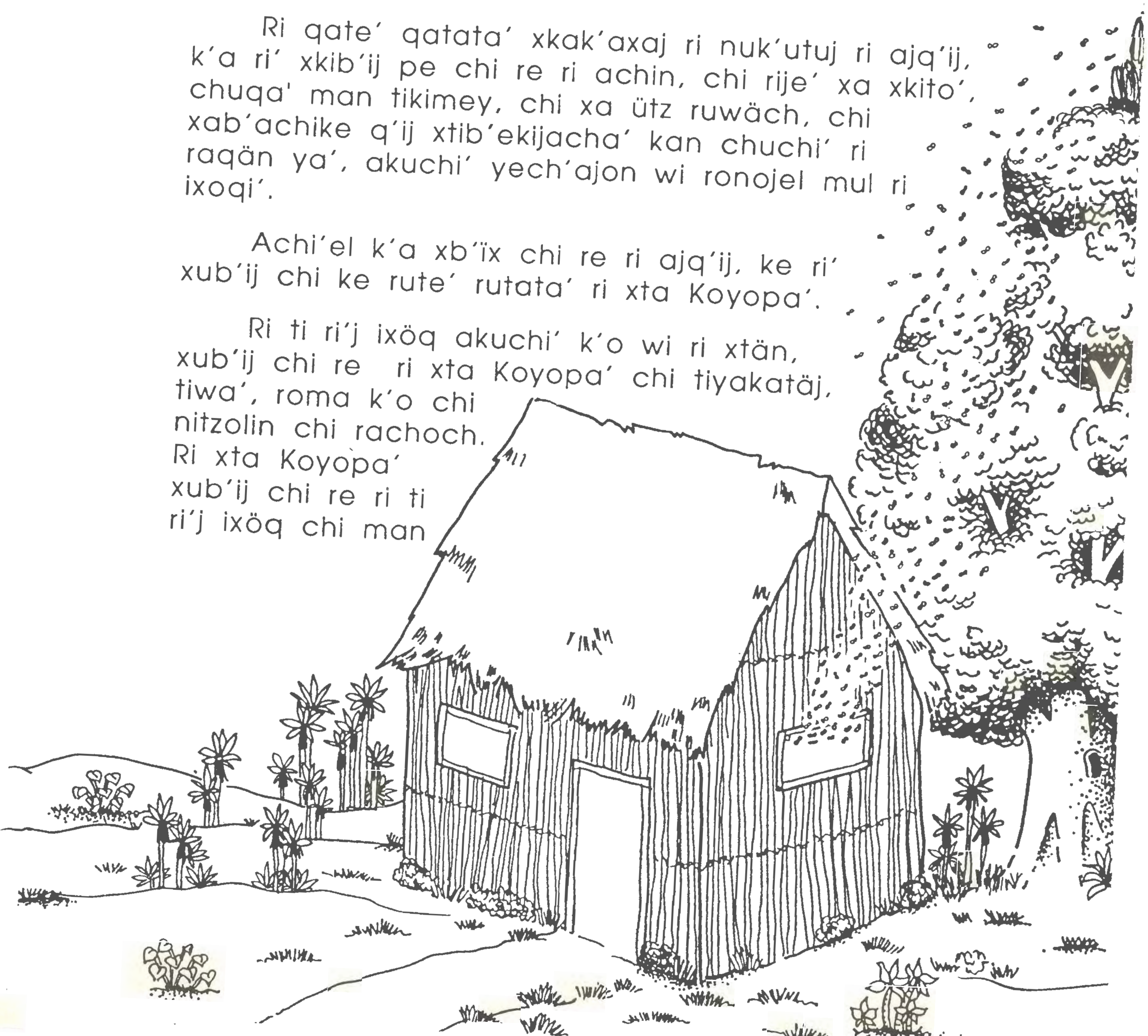

nirajo' ta nitzolin yan chi rachoch, roma k'o chi nutz'et ronojel ri k'o chi ri'. Ri ti ixöq xub'ij chi re, chi k'o chi nitzolin. Ke re xub'ij chi re:

–Wakamin yab'e k'a wal, yatzolin k'a wal, yab'enjacha' kan chuchi' ri raqän ya', akuchi' nich'ajon wi ri ate'. Ninwajo' k'a ninsipaj el chawe re jun ti ab'äj re'; xa xe k'atzinel nakanuj jun putíxa, chupan ka ri' naya' wi. Tatz'apij ruwi' taq xkatapon pan awachoch.

Xa jub'a ok xumoyij qa ri ruwäch, k'a xuna' k'o chïk chuchi' ri raqän ya'.

Ri xta Koyopa' xuchöp el jun ti b'ey richin xapon chi rachoch.

Taq xapon, ri rute' rutata' yalan xekikot roma xtzolin pe, chuqa' roma ütz ruwäch.

Ri xta Koyopa' xutzijoj chi ke, achike xub'än taq xsach el, chuqa' akuchi' xwär wi kan. Xub'ij chike ri rute' rutata' ri sipanïk xya'öx pe chi re.

Ri xta Koyopa' xub'än k'a, kan achi'el xb'ïx pe chi re roma ri ti ri'j ixöq. Xuya' k'a ri ti ab'äj pa jun nimab'ojo'y. Taq xb'erutz'eta' pe ri jun chïk q'ij, ri b'ojo'y nojnäq nojnäq chïk rik'in q'anapwäq.

Chupan k'a ri q'ij ri' xe'ok b'eyoma', ri xtän rik'in ri rute' rutata' roma ri sipanïk.

XK'IS

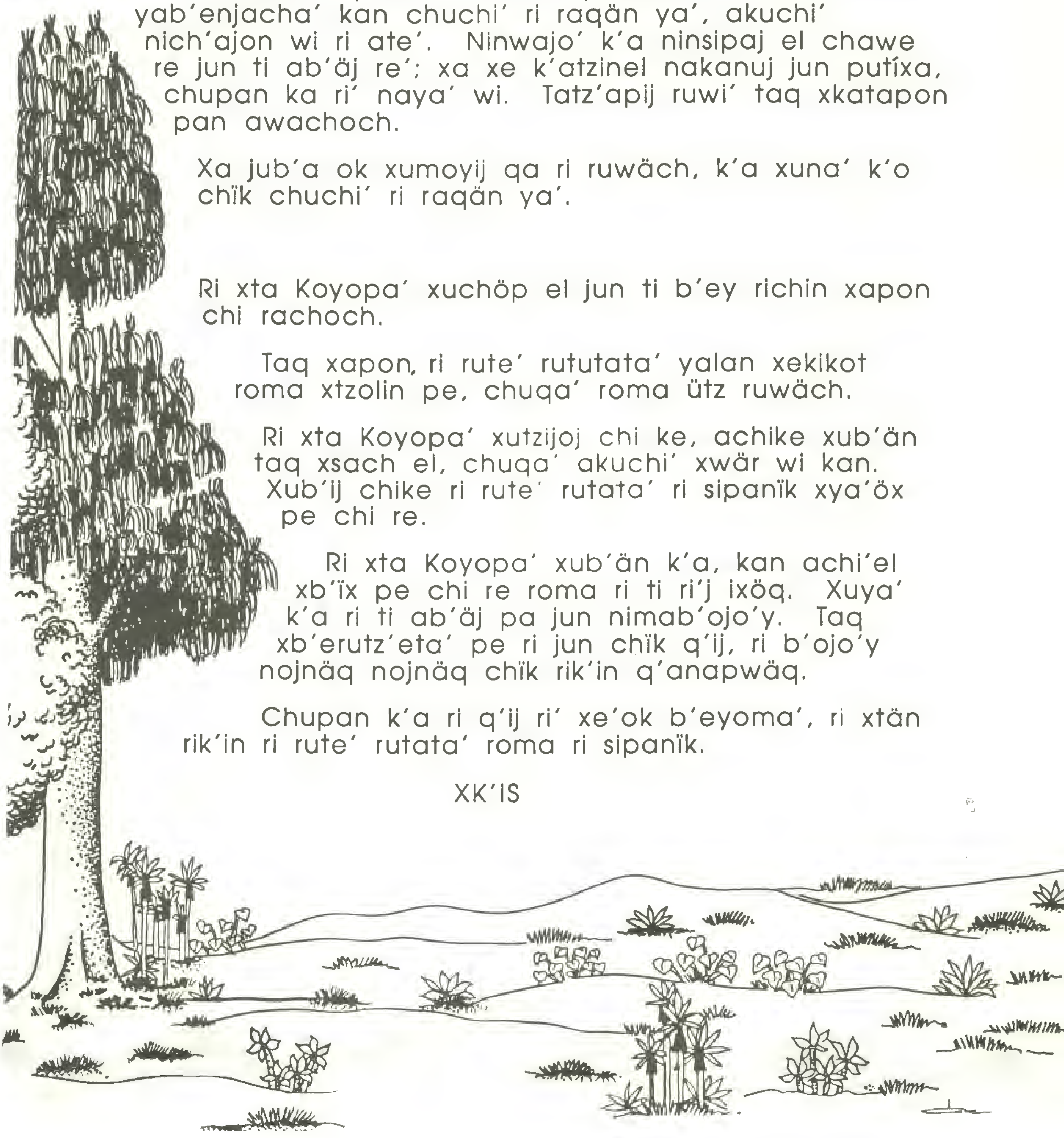

RI OXI' JÄL XKAJO' XEK'ULE' RIK'IN JUN ALA'

Taq nitik ri loq'oläj wäy, ri loq'oläj ixim, ri saqijäl, ri q'anajäl, ri raxwach; k'atzinel nijosq'ïx ri ulew, nib'an ri josoj, ri jika'n, ri ch'oloj, ri ch'opoj, ri juquj. Taq yeq'ax ri al pa jotöl nb'ekijaqa' kan ri jöb'. Ronojel re' nutzu' ri tikonel richin nutikirb'a' rukanuxik ri rija'tz richin ri rawex.

Jun k'ajol ala', nikikot xub'än ri rawex, xub'än ri nab'ey chenoj, pa jun ik' xub'än ri rukamul, pa jun chïk ik' xub'än ri roxmul, taq xub'än ri roxmul xepax yan kiwi' ri awän, räx räx kib'anon; rija' yalan nikikot.

Pa ka'i' ik' xutikirb'a' ri josoj q'ayïs chupan ri awän, chuqa' ri qoloj ruxaq awän. Ri ala' nixub'an, nikikot chupan ri rawän.

K'ate' xrak'axaj chi e k'o ixoqi' yetzijon pan awän. Ri ala' xunojij chi rik'in jub'a' e eleq'oma' ri yewolöl chi ri'. Eqal... eqal... xb'e ri pan awän xa xapon kik'in oxi' jeb'el taq xtani'. Rije' yetzijon chi kiwäch, rija' man jun xq'ax ta pa rujolon ri nikitzijoj. Taq xapon ri ala' kik'in, xuk'utuj chi ke:

–¿Achike k'a nitzijoj? –xcha' chi ke. Ri xtani' xkib'ij:

–Röj xa yojoq' –yecha' ri ka'i' xtani'.

–¿Achike roma? –xcha' ri ala'.

–Roma röj man yojajowäx ta, röj xa yojtik chwäch toch'otäq taq ruwajuyu', ja k'a ri xta Saqijäl pan utziläj taq ulew nitik wi.

–¿Ix achike k'a rïx k'a? –xcha' ri ala' chike ri oxi' xtani'. Ri xtani' xkib'ij ri kib'i' chi re ri ala':

–Yin nub'i' xta Raxwach –xcha' ri nab'ey.

–Yin nub'i' xta Q'anajäl –xcha' ri ruka'n.

–Yin nub'i' xta Saqijäl –xcha' ri rox.

–¿Achike k'a roma yixoq'? –xcha' ri ala' chi ke ri ka'i' xtani'.

–Yin xta Raxwach rik'in ri xta Q'anajäl niqajo' yojk'ule' awik'in. Rat xa xe rik'in ri xta Saqijäl at k'ulan wi; röj chuqa' niqajo' ajowab'äl achi'el ri naya' chi re ri xta Saqijäl.

Ri ala' xuq'alajirisaj chi kiwäch ri ka'i' xtani', chi ri xta Saqijäl man nuk'än ta ruwäch xab'akuchi', roma ri'

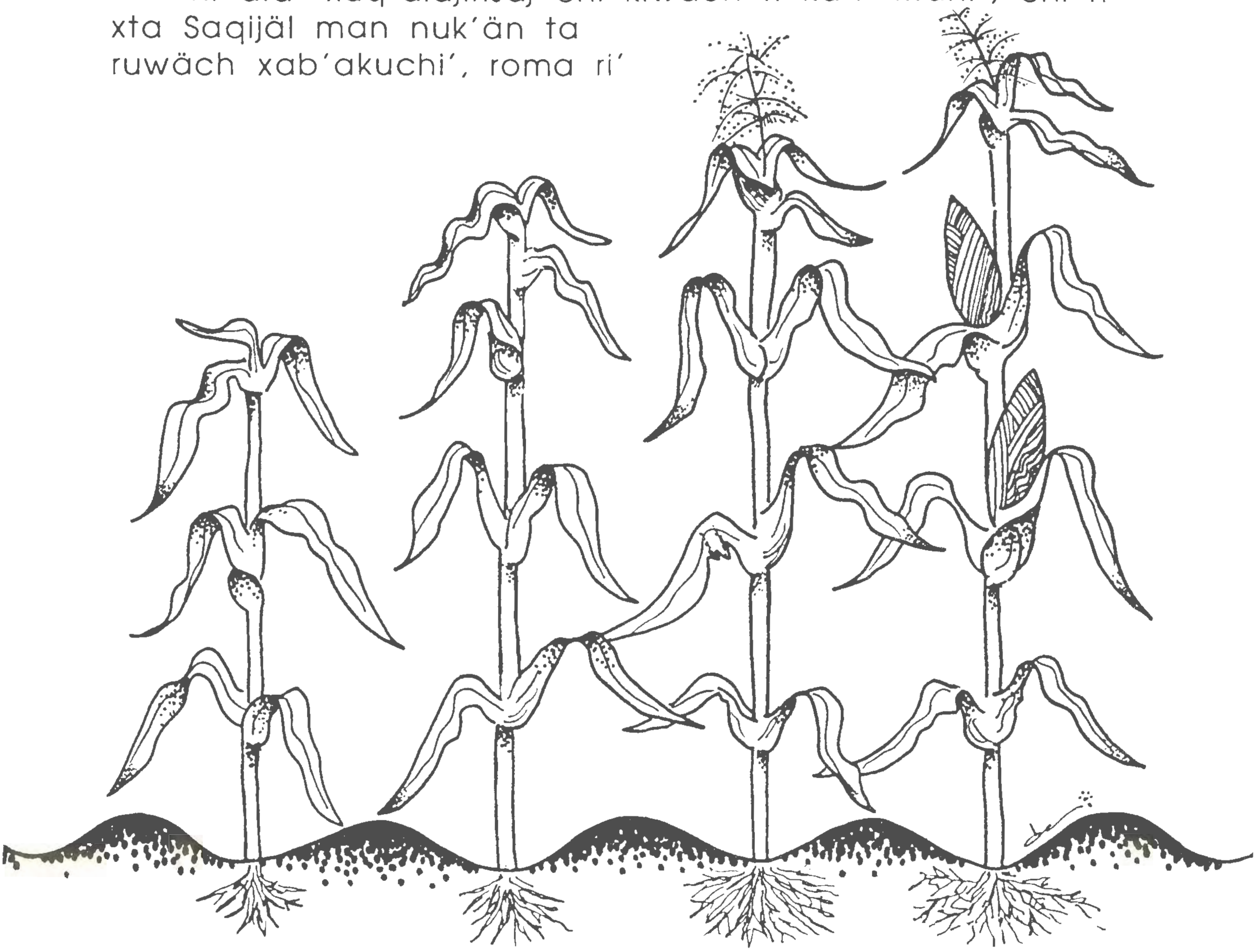

ronojel mul nintïk pa li'an ulew, xcha' ri ala'. Ri ka'i' xtani' yalan xe'oq' taq xkak'axaj chi ri ala' xub'ij chi ke, chi ronojel mul xa xe pa li'an ulew xtutïk wi ri xta Saqijäl. Ri xta Saqijäl xpe royowal chi ke ri xta Raxwach chuqa chi re ri xta Q'anajäl, ke re' xub'ij chi ke:

–Re ala' re' wachjil yin, re man iwachjil ta rïx. ¿Achike roma niwajo' nimäj chi nuwäch? Rija' xk'ule' wik'in yin, rija' nikikot wik'in yin.

Ri xta Raxwach rik'in ri xta Q'anajäl yalan ye'oq xeb'e pa taq awän. Ja k'a ri ala' xkanäj kan ruyon pa rawän. Ri ala' xub'ij qa pa ránima: "Tintz'eta' na achike nub'anon chi re rutikik ri wawän".

Rija' rutikon wo'o' k'an rawän. Rutikon ka'i' k'an raxwach chi ruwa juyu', rutikon ka'i' k'an q'anajäl chi ruwa juyu', rutikon k'a jun k'an saqijäl pa li'an ulew. K'a ri' xuqa chi ruk'u'x chi ronojel ri xkib'ij kan ri ka'i' q'opoji' taq xtani' chi re kan qitzij wi. Chuqa' xretamaj chi ri xtani' nikajo' yek'ule' rik'in, xa e rajawal ri loq'oläj raxwach, ri loq'oläj q'anajäl. K'a ri' xxùke', xb'ison, xoq' ri ala'. Xa xe man jun chïk b'anel, xeb'e yan ri xta Q'anajäl, ri xta Raxwach.

Xulan q'ij ri ala' yalan xkos, xb'emujan chi ruxe' jun räx che', ütz xuna' qa ri ruch'akul xwär qa. Ri ala' xrachik'aj jun ti ri'j ixöq ri nub'ij chi re: "chi man jun b'ey tub'ij chi ke ri xtani' chi xa xe jun nirajo' ".

Ri ti ri'j ixöq xuk'üt e ka'i' nima'q taq jäl chwäch, ri ala', jun raxwach jun q'anajäl. K'a ri' ri ti ri'j ixöq xub'ij chi re ri ala': "chi man jun b'ey tuya' koq'ej re xtani' re', wi man ni' rik'in jub'a' yexutun. Roma taq rije' yexutun, man jun b'ey chïk yetzolin pe awik'in, ja k'a ri' taq nib'e ruk'u'x ri loq'oläj raxwach, ri loq'oläj q'anajäj, loq'oläj saqijäl".

XK'IS

Ri ti ri'j ixöq xuk'üt e ka'i' nima'q taq jäl chwäch, ri ala', jun raxwach jun q'anajäl. K'a ri' ri ti ri'j ixöq xub'ij chi re ri ala': "chi man jun b'ey tuya' koq'ej re xtani' re', wi man ni' rik'in jub'a' yexutun. Roma taq rije' yexutun, man jun b'ey chïk yetzolin pe awik'in, ja k'a ri' taq nib'e ruk'u'x ri loq'oläj raxwach, ri loq'oläj q'anajäl, loq'oläj saqijäl".

XK'IS

KISOLB'AL K'AYEW TAQ TZIJ

amaq', amaq'il. Amaq'il nib'ïx chi re jun ruwach'ulew. Re amaq'il re' rub'i' Guatamala.

b'alam, b'ála, b'alma. Ri b'alam jun nimachiköp achi'el mes rub'anikil. Q'än rij rik'in nima'q taq setesäq q'eq e k'o chi rij.

b'inaqil, jutaqil. Re tzij re' ne'el chi tzij ri nib'anatäj xa jata'q ramaj rukojöl.

Ch'arkät. Ch'arkät nib'ïx chi re' jun xib'inel ri achi'el tzuy rub'anikil. Xa nisutin nib'yin pa taq b'ey ri chaq'a'.

jika'n. Jika'n nib'ïx chi re taq yechoy k'ïy che', k'a ri yeporöx, richin tiko'n.

jorjor, jor. Jorjor nib'ïx chi re ri akuchi' nik'o wi qa ruway jun winäq, jun chiköp.

kej, masat. Kej nibïx chi re ri masat, jun chiköp achi'el jun tzuntzun rub'anikil, ri ruk'a' k'o pa rujolon k'ïy taq ruq'a' chi kijujunal.

koqolajay. Ja ri' ri q'aq' niq'ajan chi kaj taq nub'än jöb'.

k'ulanïk. K'ulanïk nibïx chi ke ri juk'ulaj winaqi' e k'ulan; jun ixöq rik'in jun achin.

meb'a'. Meb'a' nib'ïx chi re jun winäq ri manäq rute' rutata', chuqa ri manäq rupwaq.

mo'k. Kib'i ri koköj ok taq jay e k'o pa taq awän richin nimujan, niparan ri tikonel.

nisurur, nisurur. Ke re' nib'ïx chi re ri jun b'anob'äl taq xa ruyonil jun winäq, jun chiköp nisurin.

nowinäq. Nowinäq nib'ïx chi re jun winäq ri jeb'el ütz nub'än chi ruwäch ri achike nunojij.

Pa Su'm. Pa Su'm rub'i' jun tinamït ri k'o pa rulew ri B'oko'. Xub'ini'aj Pa Su'm roma chi ri' k'o k'ïy ri kotz'i'j su'm.

pisko'l. Pisko'l nib'ïx chi re taq jun winäq nuxulub'a' ruwi' k'a nitikïr nutikmayij ri'.

pixa'. Pixa' nib'ïx chi re, ri utziläj taq na'oj richin ütz nub'än ri k'aslen.

putíxa. Jun nimaläj b'ojo'y, achi'el ri yakb'äl ya', xa xe manäq ruq'a', ko'öl ok ri ti ruchi'.

q'anapwäq. Nib'ïx chi re jun utziläj ch'ich' ri yalan nich'ich'an, chuqa' yalan jotöl rajil. Re ch'ich' re' q'än rub'onil.

releb'äl kaq'iq'. Releb'äl kaq'iq' nib'ïx chi re ri ruchojmil ruwach'ulew akuchi' nipe wi ri kaq'iq' jantape'.

releb'äl q'ij. Akuchi' nel wi pe ri q'ij.

ruq'eqal jöb'. Ruq'eqal jöb' nib'ïx chi re taq paq'ij chi chaq'a' nub'än nimaläj taq jöb'.

ruwuq q'ij. Ruwuq q'ij nib'ïx chi re ri wuqu' q'ij. Kaji' ruwuq q'ij k'o pa jun ik'.

saqipwäq. Nib'ïx chi re jun utziläj ch'ich' ri yalan nich'ich'an, chuqa' yalan jotöl rajil. Re ch'ich' re säq rub'onil.

saqb'och, saqb'äch. Saqb'och nib'ïx chi re ri ya' nikowïr pe chi kaj, taq nib'e qa pe achi'el xtaq k'olok'äq, yalan k'a ruch'uch'ul.

Saqtz'ikinel. Ke re' rub'i' jun juyu' k'o pa rulew ri tinamït Tecpán. Re juyu' re' nuya' retal jöb', ke ri nikib'ij ri winaqi' aj Pa Su'm.

silonel, sinonel, kab'raqän. Silonel nib'ïx chi re ri uchuq'a' nisilon richin re ruwach'ulew.

xoch'inel. Xoch'inel nib'ïx chi re jun winäq, ri xa xe rija' nirajo' nuk'ül utzil.

xuwajuj. Xuwajuj ri k'echelaj, ke ri' nib'ïx chi re taq niq'ajan ri k'echelaj roma ruch'ab'äl ri chiköp.

Rucholajen re taq tzij

Ri Saqtz'ikinel Juyu' 4

Ri q'anapwäq xok aq'a'l 6

Ri xtän nib'iyaj chupan jun tzuy 8

Ri achin itzel ruk'u'x 10

Juk'ulaj winaqi' ri xkïl rub'eyal ri k'aslen 12

Ri mes nowinäq chwäch ri b'alam 14

Taq ri choyb'äl ulew xesamäj pa kiyonil 16

Ri achin qasäy jöb' 18

Ri alab'o' xek'asb'an ri b'alam 21

Taq ri xta koyopa' xb'e pa kiruwach'ulew
ri qati't qamama' 25

Ri oxi' jäl xkajo' xek'ule' rik'in jun ala' 28

Este libro se Imprimió con fondos
del Sistema de Mejoramiento de los Recursos
Humanos y Adecuación curricular -SIMAC- del
Ministerio de Educación, Guatemala, C.A.
Impreso en Guatemala por Litografía Kosmocolor

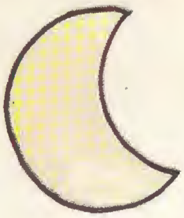

Ri ojer taq tzijonïk ri e kichin kan ri qate' qatata' ri e tz'ib'an chupan re wuj re', tikirel ye'ukusäx richin yekisik'ij ri ak'wala' ri ketaman chïk jub'a' ruch'ab'alixik, rusik'ixik ri Kaqchikel ch'ab'äl.

Ri kib'i' ri juley chïk taq wuj ruq'a' ri cholwuj:
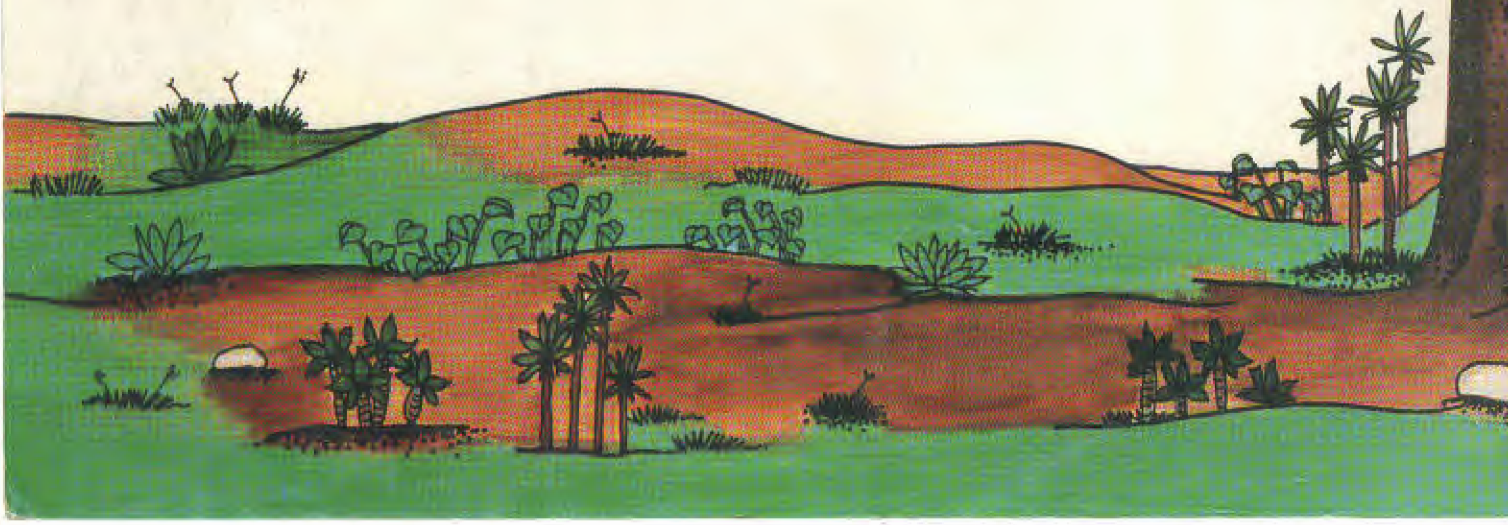
Ri xokoq'a'	(Nivel 1)
Ri xta Koyopa'	(Nivel 3)
Ri tzijonïk kichin kan qate' qatata'	(Nivel 4)